
DISCUȚII

DESPRE STRUCTURA CUVÂNTULUI, MORFEME, PROCEDEE GRAMATICALE

(Pe marginea extrasului din proiectul de Gramatică a limbii române
«Procedee morfologice», publicat în «Limba română» nr. 1/1953)

DE

AL. IONAȘCU

În urma citirii extrasului din Proiectul de Gramatică a limbii române «Procedee morfologice», publicat în nr. 1/1953 al revistei «Limba română», avem de făcut următoarele observații:

În primul rând, în extras se definește impropriu *morfemul* (*morfema*): «În afară de sufixele care formează forme gramaticale și de desinențe, se mai folosesc, pentru a diferenția între ele diversele forme gramaticale, alternanțele fonetice și elemente auxiliare, în compunere cu cuvintele flexibile pe care vrem să le declinăm sau conjugăm. Toate aceste elemente formale care conferă valoare gramaticală formelor unui cuvânt, indicând funcția lui gramaticală, se numesc *morfeme*» (p. 30).

Din această definiție rezultă că se pune semn de egalitate între *procedeele gramaticale* și morfeme. Definiția nu e nouă. Ea a circulat în lingvistica veche, în apus și la noi. Iată, de pildă, ce conținut dă termenului «morfem» N. Drăganu în «Morfeme românești ale complementului în acuzativ și vechimea lor» (p. 12): «Ca morfeme se ivesc mai întâi prepozițiile și adverbele, apoi conjuncțiunile. Desinențele apar numai mult mai tâziu». (E vorba de ordinea în care limbajul copiilor începe să folosească procedeele gramaticale).

Însă de vreme ce există posibilitatea ca procedeele gramaticale să fie numite pur și simplu *procedee gramaticale*, nu este justificată stabilirea unui termen în plus («morfem») pentru denumirea aceleiași noțiuni. Lingviștii sovietici numesc morfem (în rusește: морфема) acel element constitutiv al unui cuvânt care are un anumit sens și care, din punct de vedere al sensului, este indivizibil. Astfel, rădăcina este un morfem, orice prefix, sufix sau desinență este de asemenea un morfem:

« Cuvintele se pot împărți în *morfeme* (dela cuvântul grecesc *morphe* « formă »), adică în segmente, dintre care fiecare are un sens sau altul în *limba respectivă*. În fraza *собак-а нес-ет корзин-у*, morfemul *собак-* denumește o anumită ființă, iar morfemul *-а* caracterizează această ființă ca subiect al acțiunii exprimate de morfemul *нес-*. Raportul acestei acțiuni față de subiect, precum și faptul că acțiunea aceasta are loc simultan cu procesul vorbirii, este exprimată prin morfemul *-ет*. Faptul că obiectul denumit de morfemul *корзин-* este obiect (în rusește: *объект*) al acțiunii exprimate în cuvântul *нес-ет*, se redă prin morfemul *-у* »¹.

Am subliniat cuvintele « în limba respectivă », deci este vorba nu numai de structura cuvântului în limba rusă; în oricare limbă (cel puțin din familia indo-europeană) situația se prezintă la fel. Iată încă un citat, din cursul « *Sovremennîi russkii iazîk* », editat tot în anul 1952 la Moscova (de Universitatea « *Lomonosov* »):

« Orice cuvânt cuprinde o rădăcină, care exprimă noțiunea ce stă la baza cuvântului respectiv, și în plus poate să cuprindă diferite afixe, atât de cele care formează cuvinte noi cât și de cele care formează formele cuvintelor (în rusește: *слово образующие* și *формо образующие*). A se vedea, de exemplu, *дом-ки*, *дом-ик-а* (gen. sg.). Fiecare parte semnificativă a unui cuvânt, adică fiecare parte care are un sens, indiferent dacă este rădăcină sau afix, se numește de obicei morfem ».

Deci rădăcina, prefixul, sufixul, desinența (în lingvistica sovietică ultimele trei sunt cuprinse în termenul generic *afixe*) sunt morfeme. Lingviștii sovietici întrebunțează însă și termenii: *morfem* — rădăcină (*корневая морфема*) și *morfem afixal* (*аффиксальная морфема*). — În acest fel ei subliniază deosebirea care există între rădăcini și afixe. Rădăcina exprimă sensul de bază al cuvântului respectiv, pe când afixele exprimă sensuri suplimentare sau au rol gramatical (formal). De exemplu, în cuvântul *căs-uț (ă)*, morfemul *-uț-* arată caracterul diminutival al obiectului care este exprimat prin morfemul rădăcină *căs-* (acest morfem are același sens și în alte cuvinte: *căl-uț*, *teleg-uț-ă*, *măs-uț-ă*, *băn-uț* etc.). Tot în cuvântul *căs-uț-ă*, morfemul *-ă* exprimă nominativul sau acuzativul, spre deosebire de forma cazurilor oblice *căs-uț-e* și de forma pluralului (niște) *căs-uț-e* (acest morfem arată același raport gramatical și în alte cuvinte: *cas-ă*, gen. dat *cas-e*; *mas-ă*, gen. dat. *mes-e*; *fapt-ă*, gen. -dat. *fapt-e*; *lupt-ă* gen. -dat. *lupt-e* etc.).

Afixele se alipesc la *tema* unui cuvânt. Tema unui cuvânt poate fi ori *primitivă* (formată numai din morfemul rădăcină) ori *derivată* (formată din rădăcină și unul sau mai multe afixe). De exemplu, în cuvântul *copil-andr(u)*, afixul *-andr(u)* se alipește la o temă primitivă (*copil-*). Același lucru se poate

¹ « *Grammatika ruskovo iazîka, I, Fonetika i Morfologhiia* ». Ed. Acad. de Științe a U.R.S.S. Moscova 1952. Introducere p. 11.

spune despre afixul *ne-* din cuvântul *ne-bun*, sau *-e* din cuvântul *fapt-e*. În cuvântul *căs-uț-e*, afixul *-e* se alipește la tema derivată *căs-uț-*. La fel afixul *-e* în cuvintele *des-fac-e*, *pre-merg-e*, *re-fac-e*. Alipirea afixelor la temă se numește *afixare*. Ea are trei subdiviziuni: prefixare, sufixare și flexiune. *Prefixare* avem atunci când la tema unui cuvânt alipim un prefix: *stră-nepot*, *des-locuire*, *a-surzi*, *în-scrie* etc. *Sufixare* avem atunci când la tema unui cuvânt se alipește un sufix: *inim-ioar(ă)*, *repej-lor*, *tiner-el*, *țint-aș*, *strung-ar* etc. Prefixarea și sufixarea (întrebuințate ca procedee de formare a cuvintelor) formează *derivarea*. Unii lingviști ai noștri înțelegeau prin «derivare» numai sufixarea, prefixarea studiind-o în cadrul «compoziției» (compunerii cuvintelor). De exemplu, H. Tiktin, în «Gramatica română, etimologia și sintaxa», la capitolul formării cuvintelor (B. Compoziția), se ocupă atât de cuvintele compuse (de exemplu: «bună voință», «codalb», «mai marele», «niciodată»), cât și de cuvintele derivate prin prefixare (de exemplu: «deplin», «răzbată», «stră-nepot», «preface», «înscrie»). La fel, mulți savanți romaniști înțeleg cuvintele derivate prin prefixare ca fiind compuse. De exemplu, Ed. Bourciez, în «Elemente de lingvistică romanică», se ocupă, în cadrul compunerii, de cuvinte ca: rom. «deschide»; it. «dischiudere» și rom. «primăvară», it. «primavera». Acești cercetători aveau în vedere faptul că multe prefixe au corespondențe (identice din punct de vedere fonetic și uneori foarte apropiate ca sens) printre elementele părților de vorbire ajutatoare. De pildă, prefixul *în-* din cuvântul *în-scrie* corespunde prepoziției *în*; prefixul *între-* din cuvintele *între-vedea*, *între-zări* — prepoziției *între*; prefixul *de-* din cuvintele *de-scrie*, *de-plin*, *de-mers* — prepoziției *de-*. Cf. rus. в-писать в-ложить prepoziției в (o), под-ходить, под-вести prepoziției под (o). Însă foarte multe prefixe nu au corespondențe printre cuvintele separate din limbă. De exemplu, prefixele *stră-*, *des-*, *co (n)-*, *re-* din cuvinte ca *stră-bunic*, *des-face*, *con-duce*, *con-cetățeni*, *re-face*, *re-în-noi* (cf. rus в(o)з-пра- din cuvintele воз-ложить, праязык, пра-дел). Chiar atunci când unui prefix îi corespunde un cuvânt ajutător identic (din punct de vedere fonetic), sensurile lor (deși uneori apropiate) nu coincid. Aceste împrejurări au făcut pe mulți lingviști să deosebească cuvintele derivate prin prefixare de cele compuse. Printre ei au fost unii lingviști ruși. Această părere este împărtășită de lingviștii sovietici. O înțelegere asemănătoare cu a gramaticienilor ruși și sovietici în ceea ce privește prefixarea o găsim în «Gramatica elementară a limbii române» (Iași 1897) a lui Al. Philippide. El are dreptate excluzând din numărul cuvintelor socotite de alții ca fiind toate compuse pe cele derivate prin prefixare. Acest punct de vedere este adoptat de Prof. Iorgu Iordan în «Limba română actuală. O gramatică a greșelilor» și «Gramatica limbii române». La cuvintele pe care trebuie să le considerăm compuse, avem *unirea* într'un singur cuvânt a *rădăcinilor* (sau temelor). În cele prefixate, avem *alipirea* unui *prefix* (deci a unui *afix*) la o rădăcină (sau temă). Iar despre

deosebirea care există între *morfemele rădăcini* și *morfemele afixale* am amintit mai sus.

A treia categorie de afixe o reprezintă *desinențele*. Ele sunt morfeme care se alipesc la tema unui cuvânt spre a arăta diferite raporturi dintre cuvinte (în cazul declinării, ele arată numărul, genul și cazul; în cazul conjugării, numărul și persoana). Alipirea desinențelor la tema unui cuvânt (indiferent dacă avem declinare sau conjugare) se numește *flexiune*.

Afixarea (cu subdiviziunile: prefixare, sufixare și flexiune) este un procedeu gramatical. Mai sunt și alte procedee gramaticale: compunerea cuvintelor (*bună voință, coate-goale, floarea soarelui, voi fi citit*), alternanța fonetică în temă (sau «flexiunea interioară», în care putem include și mutarea accentelor), supletivismul (sau «împletirea temelor», de exemplu: lat. *bonus*, comp. *melior*; rus. *братъ*, perfectiv *взять*; *докладывать*, perfectiv *доложить*; în limba noastră mai puțin frecvent: *sunt, eram, fusesem*, forme ale aceluiași cuvânt), folosirea cuvintelor ajutătoare, ordinea cuvintelor, intonația (exprimată în scris prin punctuație).

Alternarea de sunete în temă (sau «flexiunea interioară») este specifică mai ales limbilor semitice (araba, ebraica etc.). Ea se folosește uneori și de către limbile indo-europene. De exemplu: engl. *man* «om» — *men* «oameni», rus. *я собирал* «eu culegeam» — *я собрал* «eu am cules, culesei».

În limba română, după cum se susține în extrasul de care ne ocupăm, nu există cazuri când alternarea de sunete (credem că se are în vedere alternarea de sunete în temă) neînsoțită de alte procedee gramaticale să fie folosită pentru formarea de cuvinte sau forme gramaticale. Ar fi greu de dovedit că această afirmație este greșită. Cu câteva rânduri mai jos există o altă afirmație, care o exclude pe prima. Cîtăm fără întrerupere pasajul cu amîndouă afirmațiile:

«Alternanța fonetică, ca indicator gramatical, nu apare în limba noastră literară decât împreună cu desinența sau cu sufixul. O caracteristică a limbii române este tendința de a folosi mai multe semne pentru a desemna o singură funcție gramaticală: *carte* — pl. *cărți* (alternanța *a/ă, t/ț* muiat și *e/zero*); *mască* — *mășți* (*a/ă, s/ș, c/t* muiat și *ă/zero*)» (p.30).

Dacă în cele două exemple facem abstracție de alternanțele fonetice din temă și privim numai desinențele, observăm că, pentru a deosebi singularul de plural, alternează desinențele — *ă* și *e* cu — «zero». Să luăm însă ate exemple: *plop- plopi, alb- albi, brav- bravi, șef- șefi, pom- pomi, ban- bani, învățător- învățători, mongol- mongoli, tot- toți, brad- brazi, rus- ruși, stahanovist- stahanoviști, româtesc- romârești, viteaz- viteji, moș- moși, copac- copaci, valah- valahi, filolog- filologi, sfinx- sfînși*, (exemplele ar putea fi continuate cu forme din conjugare: *merg- mergi, duc- duci, caut- cauți* etc.).

Dacă facem și aici abstracție de alternarea sunetelor din temă (p/p', b/b', v/v', f/f', m/m', n/n', r/r', l/l', t/t', d/z' etc.) și privim numai desinențele, observăm că în toate perechile de cuvinte date alternează «zero/zero»! Deose-

bim noi formele singularului de cele plurale în aceste exemple? Firește. Prin ce? Numai prin alternanțele p/p' , b/b' etc., deci numai prin alternarea de sunete în temă. Și ce rezultă de aici? Ori adoptăm învățătura despre fonemele limbii române elaborată de Acad. Emil Petrovici în ultimii ani — și atunci prima afirmație citată este greșită și n'are ce căuta în Gramatică; ori este drept că la forma de plural al cuvântului *alb* (*albi*) avem un fonem în plus față de singular, și anume un *i* pe care noi îl percepem (deși nu-l pronunțăm ca atare, și numai dispunem organele articulatorii pentru pronunțarea lui) — și în acest caz avem, înafară de alternarea de sunete în temă (p/p' , b/b' etc.), o alternare a desinențelor, și anume — « zero »/i. O atare alternativă nu-i imposibilă dacă avem în vedere că « fonetica fiecărei limbi date nu este identică cu fiziologia vorbirii, deoarece ultima cercetează activitatea producătoare de sunete a aparatelor de vorbire a omului și nu folosirea socială a ei în procesul de comunicare a oamenilor în colectivul dat »¹.

În niciun caz, însă, nu socotim ca admisibilă împletirea în « Gramatică » a unor afirmații care se exclud reciproc.

Părerea noastră este că teoria Acad. Emil Petrovici despre foneme ar trebui lăsată la o parte (din « Gramatică ») până ce adepții acesteia vor fi rezolvat problemele morfologice pe care le iscă promovarea ei. Aceasta n'ar constitui o lipsă a « Gramaticii » (nici chiar în cazul că ulterior ar ieși învingătoare teoria amintită). Iată ce spun în această privință autorii Gramaticii academice a limbii ruse (pe care am citat-o mai sus):

« Stabilirea normelor gramaticale și arătarea variatelor posibilități de expresie se bazează pe expunerea întregului sistem gramatical al limbii literare ruse contemporane. Se știe că în tratarea științifică a acestui sistem sunt multe neînțelegeri (разногласия) și probleme nerezolvate. Gramatica de față nu se străduiește să redea amintirea științifică a problemelor teoretice discutabile și complicate și nici să dea rezolvarea lor. Lăsând la o parte, în expunere, neînțelegerile teoretice, această gramatică ia drept temelie sistemul gramatical cel mai definitivat, admis în programele de școală medie, introducând în el, unde acest lucru este necesar, precizări și rectificări ».

Dar să revenim la extras: « Dacă examinăm cuvintele *muncă*, *munci*, *muncitor*, vedem că primul este substantiv, format cu sufixul *-ă*, al doilea verb, format cu sufixul *-i*, al treilea adjectiv, format cu sufixul *-itor* » (pag. 28).

Prima observație care trebuie făcută: *-itor* este sufix substantival-adjectival, așa că nu vedem cum *muncitor* este neapărat adjectiv (în limba română contemporană *muncitor* este întrebuințat mai des ca substantiv decât ca adjectiv). A doua observație: în cuvântul *munc-ă* morfemul *-ă* nu poate fi socotit sufix care formează (derivă) un substantiv dela tema unui cuvânt oarecare. Acest

¹ « Grammatika ruskovo iazîka, I, Fonetika i morfologhia ». Ed. Acad. Științe a U.R.S.S. R.V. Moscova, 1953.

sufix substantival face parte din tema substantivului derivat și se păstrează (intact sau modificat prin alternare de sunete) în toate formele lui. Cum s'a format (derivat) substantivul *muncă*? Limba română l-a primit din vechea slavă (мѣка). Nu putem spune că *-ă* este un sufix substantival, deoarece acest morfem este specific numai formei de nominativ — acuzativ singular și este deci o desinență. Acest lucru este valabil și pentru vechea bulgară: așa numita « caracteristică » a temei (sau « vocală tematică ») *-a* era « caracteristică » numai formei de nominativ singular (vezi gen. мѣкѣ dat, мѣкѣ ac. мѣкѣ etc.); *-a* va fi fost perceput ca sufix al unei anumite grupe de substantive numai într'o perioadă cu mult mai veche, înainte de a fi arătat rezultatele « legea silabelor deschise »¹. În *munc-ă* avem, așadar, o temă primitivă *munc-* (care este identică cu rădăcina *munc-*).

Citez din « Gramatica » lui H. Tiktin: « ... Așa, din tulpina (= tema) *part-* a cuvântului *parte* s'au format tulpinele *părt-icic (ă)*, *părt-aș*, a *părt-in(i)*, din care fiecare exprimă o altă noțiune decât aceea exprimată prin *parte* ... » « ... În cuvintele de mai sus *-icic-*, *-aș*, *-in* — sunt sufixe » (ed. a III-a, p. 20). În *părt-icic (ă)*, H. Tiktin nu include în sufixul substantival *-icic-* desinența *-ă*. Acel *ă* pus în paranteză după *-icic-* arată că sufixul derivă numai substantivele feminine și că acestea primesc la nominativ și acuzativ singular această desinență. Mai mult, în nota dela pagina 20, el arată că se formează substantive și cu un sufix special (*team-ă*, *vaz-ă*, *auz* din tema verbelor *a se teme*, *a vedea*, *a auzi*).

Tot în extrasul din « Proiect » mai citim următoarele: « Alternanțele vocalice au loc mai ales în rădăcina cuvintelor. Alternanțe consonantice apar aproape numai în desinențe: *c — ĉ: joc-joci*; *t — ț: frate-frați, bate-bați* etc. » (p. 30).

În primul rând, observăm o formulare improprie: rădăcinii trebuie să-i opunem în general afixe, iar desinențele trebuie să le opunem temei (chiar când aceasta e formată numai din rădăcină). În al doilea rând, observăm o greșeală propriu zisă. În *joc-joci*, *frate-frați*, *bate-bați*, alternanțele *c-ĉ*, *t-ț* (nu știm de ce nu se mai indică caracterul muiat al lui *ț*, ca în exemplul « *carte-cărți* », dat cu trei rânduri mai jos) sunt socotite ca fiind numai (!) ori poate « aproape numai » în desinențe. Se știe însă că fonemele *c* din *joc* și *ĉ* din *joci* nu numai că nu sunt desinențe (ele făcând parte din tema verbului respectiv), dar intră și în rădăcina unui întreg cuib de cuvinte, care este *joc-*: *joc (ul)* (*eu*) *joc*, *joci*, *jucărie*, *jucător*, *dejuca* etc. În toate aceste cuvinte apare rădăcina *joc* (uneori cu alternarea vocalei sau a ultimei consoane): *joc-*, *joc*, *joč*, *juc-*, *juc*, *-juc-* etc.

Elementul *c (ĉ)* nu face deci parte din desinență. Prin urmare, regula (norma) enunțată în rândurile citate nu este confirmată de exemplele date, ci dimpotrivă. Și nici nu pot fi date măcar alte exemple pentru confirmarea

¹ Când elementul — *a* — se păstra în toate formele cuvântului respectiv.

normei respective, deoarece ea este greșită. Acest lucru îl înțelegea Al. Philipide, care, vorbind despre alternanțele fonetice, nu le confundă cu alternanțele desinențelor ¹. (El spune « schimbări de sunete în radical », ceea ce exclude faptul că ar putea fi în desinență). În gramaticile sovietice acest procedeu gramatical nu este numit « alternarea de sunete în general », ci *alternarea sunelelor temei* (чередование звуков основы). Propunem ca acest punct de vedere să fie însușit și de viitoarea « Gramatică a limbii române »; în acest fel nu vor mai fi posibile greșeli de felul celei semnalate.

¹ Al. Philipide, Gramatica elementară a limbii române, Iași, 1897, p. 10—12.